

प्रकरण १

ब्रिटीश सत्तास्थापनेच्या पुर्वीची महाराष्ट्राची पार्श्वभूमी

प्रस्तावना

पंधराव्या शतकात सागरी मार्गाचा शोध लागल्यानंतर, युरोपियन लोकांनी पूर्वेकडील सागरी मार्ग शोधून काढले. पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच आणि इंग्रज हे भारतामध्ये व्यापारउदीम विकसित करण्याच्या उद्देशाने येऊ लागले. इ.स. १६०० मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीच्या स्थापनेनंतर, इंग्रजांनी भारतात, वेगवेगळ्या भागात आपली पकड घट्ट करायला सुरुवात केली. इंग्रजांकडे, सर थॉमस रो, कर्नल क्लोज, जनरल स्मिथ, एल्फिन्स्टन, ग्रॅण्ट डफ असे एकापेक्षा एक कर्तबगार लोक होते. इंग्रजांनी, भारतीय राज्यकर्त्यांमधील दुहीचा अत्यंत कावेबाजपणाने फायदा घ्यायला सुरुवात केली. त्यांची कार्यपद्धती अत्यंत धोरणी होती. त्यांच्या दूरदर्शी कार्यप्रणालीमुळे, इंग्रजांनी महाराष्ट्रावर आपली पकड घट्ट करायला सुरुवात केली. कंपनी सरकारने अनेक मराठा राज्यकर्त्यांना अटक केली. मराठ्यांबरोबर त्यांची ४३ वर्षांच्या कालावधीत, तीन महत्त्वाची युद्धे झाली (इ.स. १७७५ इ.स. १८१८)

ब्रिटीश राजवटीपूर्वीचा महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास

एकोणीसाव्या शतकाच्या आरंभापासून, महाराष्ट्राच्या इतिहासातला नवीन अध्याय सुरु झाला आणि पर्यायाने भारतीय कंपनीचा नवीन गव्हर्नर जनरल लॉर्ड वेलस्लीचे आगमन झाले. इ.स. १७९८ मध्ये, कंपनीच्या अध्यक्षांने, लॉर्ड वेलस्लीची, भारताचा गव्हर्नर-जनरल म्हणून नियुक्ती केली. ब्रिटीशांच्या भारतातील राजवटीचे रूपांतर भारत देश संपूर्णपणे ब्रिटीशांच्या अधिपत्याखाली आणण्याच्या उद्देशाने लॉर्ड वेलस्लीची नियुक्ती झाली होती. परंतु, इ.स. १८०५ मध्ये, क्रूरता, दबावनीती आणि अफरातफर या आरोपांखाली त्याला परत बोलविण्यात आले. त्यांनी आतापर्यंत 'तैनाती फौज' (Subsidiary Alliance) या तंत्राचा वापर करून मराठा राज्यांना आपल्या वर्चस्वाखाली आणले होते.

जेव्हा कंपनीने ब्रिटीश सरकारकडून सतरा दशलक्ष पौंडांचे कर्ज घेतले होते तेव्हा युरोपमधील नेपोलियन विरुद्धची युद्धे, इजिप्तच्या लोकांचे नेपोलियन वर आक्रमण या सगळ्याच घटनांचा, भारतातील ब्रिटीश राजवटीवर परिणाम होत होता. याच काळात मराठ्यांचे राज्य हे अत्यंत कठीण परिस्थितीतून जात होते. इ.स. १७९५ मध्ये दुसरे माधवराव पेशवे (माधवराव नारायण) यांच्या देहांतानंतर त्यांना संतान नसल्यान, इ.स. १७९७ मध्ये महाराष्ट्रात बंडाळी उसळली. पेशव्यांच्या गादीसाठी, रघुनाथरावांचा दत्तक पुत्र (मयत पेशव्यांचे आजोबा) आणि रघुनाथरावांच्या औरस पुत्र यांच्या कलहाला सुरुवात झाली. त्यात मराठा सरदार, शिंदे आणि होळकर सामील झाले. शिंदे आणि होळकरांमध्ये परंपरागत शत्रुत्व चालत आले होते. शिंदे यांनी रघुनाथरावांचा मुलगा बाजीराव द्वितीय याला पाठींबा दिला तर होळकरांनी रघुनाथरावांचा दत्तक मुलगा अमृतराव याला पाठींबा दिला. ह्या दोन वैमनस्य असलेल्या कुटुंबियांचे प्रतिभावान नेते, महादजी शिंदे आणि अहिल्याबाई होळकर (मल्हारराव होळकरांची सून) हे तेवढे कार्यरत नव्हते आणि त्यांचे वारसदार दौलतराव शिंदे आणि यशवंतराव होळकर हे ऐन विशीत होते. ऑक्टोबर इ.स. १८०२ मध्ये, यशवंतराव होळकरांनी, दुसरे बाजीराव आणि दौलतराव शिंदे यांच्या एकत्रित सैन्याला तोंड देऊन, पुणे येथील हडपसर येथे त्यांचा पराभव केला. पेशव्यांनी कोंकण सोडले आणि मुंबईतील कंपनी गव्हर्नर, जोनाथन डंकनला याचना केली. पेशव्यांना ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीकडून संरक्षण मिळाले. ३१ डिसेंबर इ.स. १८०२ मध्ये वसई येथे पेशव्यांनी ब्रिटीशांबरोबर दुय्यम स्वरूपाचा तह केला. वसई येथे झालेल्या तहाच्या बदल्यात, इंग्रजांना मराठी मुलखाचे सार्वभौमत्व देण्यात आले, त्याबदल्यात इंग्रजांनी, पेशव्यांचे इतर सरदारांपासून संरक्षण करण्याचे वचन दिले.

लॉर्ड वेलस्लीचे धोरण (इ.स. १७९८-१८०५) :

गव्हर्नर जनरल, लॉर्ड वेलस्ली, (इ.स. १७९८-१८०५) ज्या पद्धतीने घटनाक्रम घडत होता ते पाहून वेलस्ली अत्यंत आनंदी झाला होता. कारण आता पेशव्यांच्या राज्यकारभारात कायदेशीर हस्तक्षेप करणे शक्य होते. पेशवे आता मराठा साम्राज्याचे नाममात्र (defacto) राजे होते. पेशव्यांच्या या राजकीय धोरणाची, मराठ्यांचे राजे यशवंतराव होळकर यांनी

अत्यंत तीव्र शब्दांत निर्भत्सना केली. ते म्हणतात, पेशव्यांनी मराठ्यांचे राज्य रसातळाला नेले, नष्ट केले. परंतु, नागपूरच्या दौलतराव शिंदे आणि रघुजी भोसले यांनी मात्र इंग्रजांच्या हस्तक्षेपाविरुद्ध प्रतिकार चालूच ठेवला. त्यांनी वसईच्या तहानुसार, स्वतःला इंग्रजांसमोर नतमस्तक व्हायला नकार दिला. लॉर्ड वेलस्लीच्या अत्यंत धोरणी डावपेचामुळे बडोब्याचे गायकवाड तटस्थ राहिले व यशवंतराव होळकर, युद्धसमाप्ती नंतर, परिस्थितीत काय बदल होतो ते पाहण्यासाठी थांबले व शिंक्यांनी मराठ्यांकडे आगेकूच केले. ह्या दोन्ही पक्षांनी ऑगस्ट इ.स.१८०३ मध्ये बुद्ध आरंभ करण्याचा निर्णय घेतला. आपण इथे युद्धाचे, पेशव्यांच्या कारवायांचे आणि इतर मराठा सरदारांबद्दल संदर्भासहीत स्पष्टीकरण देणार नाही, कारण तो मराठा इतिहासाचा भाग आहे. तर इथे फक्त महाराष्ट्राच्या राजकीय पार्श्वभूमीचा अंदाज घेण्याच्या दृष्टीने, जितके संयुक्तिक आहे, तितक्याच भागावर प्रकाश टाकणार आहोत.

मराठामुलुखाची राजधानी पुणे, ह्या शहराची दुसरे माधवराव पेशव्यांच्या मृत्यूनंतरच्या दोन दशकाच्या काळात अत्यंत दुर्दशा झाली. इंग्रजांच्या अधिपत्याखालील नाममात्र राजे पेशवे आणि दोन मराठा राजे शिंदे आणि भोसले यांच्यात युद्ध होऊन शिंदे-भोसलेना पराभव पत्करावा लागला. हे बुद्ध दोन भागात इहले. दक्षिणेचे जनरल आर्थर वेलस्ली आणि उत्तरेकडील लॉर्ड लेक द कंमांडर इन चीफ हे कंपनीच्या सेनेचे (सेनापती) म्होरके होते. पण ह्या विजयामागे, इंग्रजांचा कोणताही पराक्रम नव्हता तर अत्यंत दगाबाजीने मराठ्यांना हरविण्यात आले होते. अहमदनगर, सगळ्यात समर्थ किल्ला शिंद्यांनी जनरल आर्थर वेलस्लीला अर्पण केला. अलिगढमध्ये किल्ल्याच्या राखणदाराला सात लाखाची लाच देऊन इंग्रजांनी तो किल्ला काबीज केला. अनेक युरोपियन अधिकाऱ्यांनी त्यांचे मन वळविले.

उत्तरेमध्ये सुद्धा, युरोपियन अधिकाऱ्यांनी हीच युक्ती अवलंबली. शिंद्यांच्या सेनेचा सेनापती पेरॉन याने कोणताही लढा न करता अत्यंत शांतपणाने अलिगढचा किल्ला इंग्रजांच्या हवाली केला. गॅण्ट डफ ने आश्चर्य व्यक्त केले. ती म्हणाला, ज्या वेगाने हे युद्ध जिंकले जातेय, त्यामुळे संपूर्ण हिंदूस्थान आश्चर्यचकीत झाला आहे. परंतु त्या काळात त्याची माहिती संपूर्णपणे स्पष्ट स्वरूपात नव्हती. शिंदे आणि भोसले यांच्या पराभवानंतर आणि डिसेंबर इ.स.१८०३ मध्ये झालेल्या तहानंतर राजकारणाची समीकरणे बदलायला लागली. मोघलांचा सम्राट दुसरा शाह आलम, हा सुद्धा कंपनीला शरण आल्यानंतर इ.स.१८०३ मध्ये मुघल साम्राज्याचा अंत झाल्याची नोंद मिळाली. यशवंतराव होळकरांनी बहुमोल असा वेळ वाट बघण्यात घालवल्यावर जयपूरवर हल्ला चढविला. पण पुढे इ.स. १८०३ मध्ये कंपनीबरोबर त्यांची युती झाली. कंपनी गव्हर्नरने उप्रिल इ.स.१८०४ मध्ये होळकरांविरुद्ध युद्ध पुकारले. त्यांनी हे युद्ध दोन वर्षे लढले. साम्राज्यविस्ताराच्या अशा भयंकर युद्धाची परिणती म्हणून इ.स.१८०५ मध्ये लॉर्ड वेलस्लीला परत बोलवण्यात आले. इ.स.१७१७ ते इ.स.१८०६ च्या दरम्यान कंपनीचे कर्ज १७ दशलक्षपासून, ३१ दशलक्ष एवढे वाढले. कंपनीने कार्यपद्धती बदलली आणि हस्तक्षेप न करण्याचे धोरण स्विकारले.

माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टनचे मुंबईतील (महाराष्ट्र) कार्य:

इंग्रजांच्या बदलेल्या धोरणामुळे इ.स.१८०५ ते इ.स.१८११ या कालावधीत दुसरा पेशवा बाजीराव यांनी शांतता अनुभवली. कर्नल क्लोजने इ.स.१८०३ मध्ये पेशव्यांबरोबर जाऊन पुन्हा पुण्याच्या पेशव्यांच्या गादीवर त्यांची पुनर्स्थापना केली. इ.स.१८११ पर्यंत तो पुण्यात राहिला. त्यानंतर इ.स.१८११ नंतर माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन 'रेसिडेन्ट' म्हणून आला आणि बाजीरावांच्या त्रासाला सुरुवात झाली. पेशव्यांच्या जाचाला कंटाळलेले जहागीरदार रेसिडेन्टतर्फे ढवळाढवळ करायला लागले. एल्फिन्स्टनने इ.स.१८१२ मध्ये पंढरपूरमध्ये जहागिरदारांना सनद देऊन त्यांना पूर्ण संरक्षण देण्यात आले. एल्फिन्स्टनने कोल्हापूरातील आणि सावंतवाडीतील राजजाकत्यांना पेशव्यांच्या अधिपत्यापासून पूर्ण मुक्त केले.

एल्फिन्स्टनचे पेशव्यांबाबतचे मत तितकेसे चांगले नव्हते. त्याच्या दृष्टीने पेशवे हे अत्यंत घाबरट व आळशी होते. दुसऱ्या बाजीरावाने आता हुजारत येथील सैन्य बळकट करावयास जुरुवात केली त्यासाठी त्याने गव्हर्नर जनरल लॉर्ड मिंटो (इ.स.१८०७-इ.स.१८१३) यांची परवानगी मिळविली. त्याने कॅप्टन जॉन फोर्ड याला त्या सैन्याचा सेनापती बनवून त्याबद्दल्यात तो पेशव्यांशी प्रामाणिक राहिल असे वचन दिले. पेशव्यांना अशा कार्यक्रमासाठी मोठ्या प्रमाणावर

आर्थिक सहाम्माची गरज होती. त्यासाठी त्यांनी रक्कम उभी करण्यासाठी वेगळ्या पद्धती अवलंबायचे ठरविले. ह्या पद्धतीनुसार मोठ्या प्रमाणावर पैसा उभा राहिला. आता तो आत्मनिर्भर झाला आणि इंग्रजांपासून सुटका मिळविण्याच्या मार्ग शोधू लागला. परंतु स्वकीयांपासूनच त्यांच्यावर सतत कारवाया होत होत्या. सामान्य माणसाची पिळवणूक अधिकच वाढली आणि राजकीय वातावरण हे संशय, द्वेष, भीती, कट-कारस्थान याने दूषित झाले. दुसरा पेशवा बाजीराव आता जास्तीत जास्त संदिग्ध व्यक्तिवर विश्वास टाकायला लागला. जसे माणकेश्वर, रास्ते, मोदी, पिंगळे, त्रिंबकजी डेंगळे यांच्या कारवायांमुळे बाजीराव पेशव्यांच्या अधोगतीचा वेग वाढला.

गंगाधर शास्त्रींचा खून (इ.स.१८१५) व पेशव्यांची भूमिका जुलै १८१५ मध्ये गंगाधर शास्त्रींच्या खूनमुळे संपूर्ण महाराष्ट्रात खळबळ उडाली. त्यांची नियुक्ती बडोद्याचे संस्थानिक फतेहसिंग गायकवाड यांनी पेशव्यांच्या (विशेष वेतन अधिकारांचा) निकाल लावण्यासाठी म्हणून फेब्रुवारी १८१४ मध्ये केली होती. पेशव्यांनी, बडोदा संस्थानातून मोठ्या प्रमाणावर रक्कमेची मागणी केली होती. ही रक्कम १७५३ पासून भरावयाची होती. बडोक्यावरून आलेल्या गंगाधर शास्त्रींना ह्या मागण्या अवाजवी बाटल्या व वाटाघाटीला वेळ लागू लागला. पेशव्यांनी जमीनदारांकडून मोठ्या प्रमाणावर कर लावून रक्कम उभारली होती. त्यामुळे, अधिक वेळ घालविणे त्यांना शक्य नव्हते. बाजीरावाचा कावेबाज सल्लागार त्रिंबकजी जो इंग्रजांविरुद्ध, असंतुष्ट मराठ्यांना एकत्र करण्यात गुंतला होता, त्याने शास्त्रींपासून लवकरात लवकर मोकळे होण्याचा सल्ला दिला आणि जुलै १८१५ मध्ये गंगाधर शास्त्रींचा खून झाला. एल्फिन्स्टनला ह्यात त्रिंबकजीचा हात असल्याची शंका आली. त्याने पेशव्यांना ह्याची चौकशी करण्याचे आदेश दिले. आधी पेशव्यांनी ही विनंती धुडकावून लावली परंतु नंतर अत्यंत दबाव आल्याने त्रिंबकजींना वसंतगड च्या किल्ल्यात अटक केली व तेथून पुढे ठाण्याच्या किल्ल्यावर हलविले. १८१६ मध्ये त्रिंबकजी ठाण्याच्या किल्ल्यावरून सुटले. पेशवे इंग्रजांविरुद्ध मराठ्यांची आघाडी उभारण्यात अत्यंत व्यस्त होते.

जेव्हा दुसरे बाजीराव पेशवे इंग्रजांची सत्ता उधळून लावण्यासाठी गुप्त कारवाया करीत होते तेव्हा नागपूरचे दुसरे रघुजी भोसले यांचा मृत्यू झाला. त्यांच्या नंतर त्यांचा मुलगा गादीवर आला. रघुजींचा पुतण्या अप्पासाहेब नागपूरच्या भोसल्यांच्या गादीसाठी प्रयत्न करीत होता. तो काळजीवाहक शासक झाला. १८१३ मध्ये लॉर्ड मिंटो नंतर लॉर्ड हेस्टींग आला त्याने ह्या परिस्थितीचा फायदा घेऊन १८१६ मध्ये अप्पासाहेबांना कंपनीबरोबर तह करण्यास भाग पाडले. ह्या तहानुसार भोसल्यांनी सार्वभौमता गमावली आणि मराठ्यांच्या एकजूटीमध्ये फूटपडली. कंपनीविरुद्ध चळवळीसाठी पेशव्यांचा भोसल्यांवर खूप भर होता. त्रिंबकजींच्या अटकेसाठी कंपनीकडून दबाव वाढत होता. पेशव्यांच्या वाढत्या कारवायांमुळे जुलै १८१७ मध्ये एल्फिन्स्टनने पेशव्यांना नवीन तहावर सह्या करायला भाग पाडले. पुण्यातील ह्या नवीन तहानुसार पेशव्यांनी मराठ्यांच्या राज्यप्रमुखपदाचा त्याग केला. ह्या तहानुसार, पेशव्यांनी इंग्रजांना जवळजवळ चौतीस लाखाच्या किंमतीचा भूभाग, पूर्वी मान्य केल्याप्रमाणे सैन्य न पाठविलाने भरपाईच्या स्वरूपात देण्यात आला. पेशवे एल्फिन्स्टन शिवाय दुसऱ्या कोणाहीही चर्चा करू शकत नव्हते. कंपनीने पेशव्यांना एकाकी पाडले आणि महाराष्ट्राबाहेरील सर्वभागावरील हक्क सोडून देण्यास सांगितले. ह्या तहानंतर महाराष्ट्रातील पेशव्यांचे पर्व खन्नाअर्थाने संपुष्टात आले. बाजीरावांनी इंग्रजांचा विळखा सोडविण्यासाठी कसोशीने प्रयत्न केले. लॉर्ड हेस्टींगने पेंढारींच्या विरुद्ध मोहीम उघडली. जदुनाथ सरकार म्हणतात, "१८ व्या शतकाच्या अखेरीस लाखो असहाय्य सैनिक, कोणत्याही सैन्यात जायला तयार होते."

पिंडारी

पिंडारी हे लुटारू वृत्तीचे होते आणि त्यांच्यावर कोणाचेही नियंत्रण नव्हते ते प्रामुख्याने उत्तर भारतातून होते. ग्रॅन्ट अफच्या मते, "बेरोजगार मुस्लिम तरुण त्यांना जाऊन सामील होत. पेंढायांना आर्थिक आमिषे दाखविली जात होती. ते पठाण प्रमुख अमिर खान ह्याच्या नियंत्रणाखाली होते. पेंढारी शिंदे आणि होळकर यांच्याशीही संबंधित होते आणि म्हणूनच पेंढाऱ्यांच्या विरोधातील कोणत्याही कारवाईचा उत्तर भारतातील मराठ्यांवर परिणाम होणार होता आणि म्हणूनच लॉर्ड हेस्टींगने दौलतराव शिंदे बरोबर पेंढाऱ्यांचा बंदोबस्त करण्यासाठी तह केला.

ब्रिटीशांविरुद्ध सशस्त्र उठाव

नोव्हेंबर १८१७ मध्ये कंपनीने शिक्क्यांबरोबर तह केला. त्याच महिन्यात, पेशव्यांनी ब्रिटीशांची पुण्यातील रेसिडन्सी जाळली आणि खडकी येथील कॅम्पवर हल्ला केला. युरोपियन मुख्य सेनापती जॉन फोर्ड याने पेशव्यांची फसवणूक केली. फेब्रुवारी १८१८ मध्ये कंपनीने पेशव्यांना आष्टी (सोलापूर) येथे हरविले. पेशव्यांचे सेनापती बापू गोखले हे होते.

दरम्यानच्या काळात, अमासाहेब भोसल्यांनी पेशव्यांच्या बंडानंतर एक सर्वसामान्य कारण बनविले. त्यांनी ब्रिटीशांवर हल्ला केला. पण नोव्हेंबर १८१७ मध्ये सिताबर्डी येथे आणि पुन्हा डिसेंबर १८१७ मध्ये, नागपूर येथे त्यांना पराभव पत्कारावा लागला. त्यानंतर तो उत्तरेकडे पळून गेला व १८४० मध्ये जोधपूर येथे मरण पावला. दुसरा मल्हारराव होळकर, बाने सुद्धा पेशवे आणि भोसल्यांना सहानुभूती दाखवून, इंग्रजांविरुद्ध लढा पुकारला, त्याने अत्यंत निकराचा लढा दिला पण अत्यंत दगाबाजीने महीदपूर येथे डिसेंबर १८१७ मध्ये त्यास पराभव पत्कारावा लागला.

पेशव्यांनी अक्षरक्षः जागोजागी मदतीची याचना केली. शिंदे आणि गायकवाड सोडता भोसले आणि होळकर हे मराठा सरदार स्वातंत्र्य टिकवून ठेवण्यासाठी पेशव्यांना सामील झाले. जून १८१८ मध्ये, सर जॉन माल्कम यांना पेशवे शरण आले. तेथून पुढे बिटूर, कानपूर, उत्तरप्रदेश येथे त्यांना हद्दपार करण्यात आले आणि इ.स.१८५१ मध्ये त्यांचा मृत्यू झाला. त्यांचे आजपर्यंतचे अपराध, पराभव, नाकर्तेपणा, आकित्तमत्त्वामधील त्रुटी ह्या त्यांच्या परकियांविरुद्धच्या शेवटच्या निकराच्या लढ्यामुळे धुवून निघाल्या. त्यांच्या नाकर्तेपणा बद्दल त्यांना अनेक दूषणे लावता आली असती. पण ज्यापद्धतीने परकीय साम्राज्याविरुद्ध त्यांनी लढा दिला तो पाहता असे करणे चुकीचे ठरेल. स्वातंत्र्यलढ्याच्या विज्ञात चाललेल्या ज्योतीची ती शेवटची फडफड होती. कंपनीने त्यांच्या मातब्बर सरदार, राजकारण्यांना आता उभ्या महाराष्ट्राला बंदी बनवले होते. दरम्यानच्या काळात, जनरल ऑर्थर वेलस्लीला, उचूक ऑफ वेलिंग्टन च्या पदावर बढती देण्यात आली. त्याने फ्रेंच राज्यक्रांतीचा जनक नेपोलियन बोनापार्ट बाला जून इ.स.१८१५ मध्ये वाटरलू येथे पराभूत केले होते. मराठ्यांचा हास होण्यापूर्वी, युरोपमध्ये चाललेल्या क्रांतीच्या मार्गात तो अडथळे आणत होता. महाराष्ट्र आणि महाराष्ट्रातील सर्व जमीन ज्यावर मराठ्यांचे राज्य होते ते सर्व राजकीय स्वातंत्र्य गमावून बसले. तसेच भारतातील बहुतेक सर्व प्रदेश ही इंग्रजांनी पुढील चार दशकात काबीज केले.

महाराष्ट्रातील इतर राजकीय शक्ती केंद्रे

जेव्हा ईस्ट इंडिया कंपनी मराठ्यांच्या राज्याचा अंत करायचा प्रयत्न करित होती. तेव्हा काही ठिकाणी, जुन्या राजघराण्यातील राजपुत्र जनतेवर आपला अधिकार चालवत होते. शिवरायांचे वंशज सातारा येथे अटक झाले. जरी पेशव्यांनी त्यांना सोडून दिले असले तरी त्यांच्या कुटुंबाला परंपरागत आदर व प्रतिष्ठा होती. पुण्या व्यतिरिक्त नागपूर, कोल्हापूर, सावंतवाडी आणि जंजिरा ही महत्त्वाची राजकीय शक्ती स्थळे होती.

जेव्हा इ.स.१८०४ पासून यशवंतराव होळकरांनी कंपनी विरुद्ध मोहीम उघडली तेव्हापासून कोल्हापूर आणि सावंतवाडी ही समुद्री चाच्यांची घरे बनली. ईस्ट इंडिया कंपनीचा आपार ह्या चाच्यांमुळे नुकसानीत जाऊ लागला. कोल्हापूरचा राजा हा मराठा मुलुखाच्या केंद्र सरकारपेक्षा वेगळे धोरण राबवित होता. सांगली येथे इ.स. १७४९ मध्ये झालेल्या संमेलनानंतर शिवाजीच्या घराण्यामधील वरीष्ठ आणि कनिष्ठ यांच्या अधिकारांची वाटणी झाली. कोल्हापूरातील मराठ्यांचे सरकार आणि पुण्यातील पेशव्यांचे सरकार यांच्यातील दैमनस्य सर्वख्यात होते.

जेव्हा कंपनी सरकार, दुसरा बाजीराव पेशव्यांबरोबर युद्ध करित होते तेव्हा इ.स.१८१७ मध्ये सावंतवाडीचा कारभार राणी दुर्गाबाई सांभाळित होत्या. त्या अत्यंत प्रभावी होत्या व इंग्रजी सत्तेला नतमस्तक होण्यास त्यांनी नकार कळविला. त्यांनी सावंतवाडीनजीकच्या भागात आक्रमण करण्याची धमकी इंग्रजी सरकारला दिली. कंपनीला हे आक्रमण थांबविण्यासाठी सर डब्ल्यू. ग्रॅम्ट किर ला पाठवावे लागले, त्याने इ.स.१८१८ मध्ये यशवंतगड व निगटीचा किल्ला काबीज केला. इ.स.१८१९ मध्ये त्याच्या सैन्याने राणीला सर्व अटी मान्य करण्यास भाग पाडले. त्यानंतर,

लवकरच तिचे देहांत झाले. तिसऱ्या खेम सावंतच्या विधवा बायका, संपत्तीवरचा त्यांचा मालकी हक्क सांगण्यात व्यस्त होत्या प्रशेवटी तेथील मराठा साम्राज्याचाही अंत झाला.

जंजिरा राज्यात सुद्धा हबशी आणि अँबेसिनियन लोकांची राज्ये होती. त्यांच्या उत्तरेकडे रोहा नदी व दक्षिणेकडे सावित्री नदी होती. अहमदनगरच्या संस्थापकाने मराठ्यांना जजियाचा अँबेसिनियन सरसेनापती ह्यास अटकाव करण्यासाठी म्हणून नियुक्त केले होते. (इ.स.१४९०- इ.स.१५००) मध्ये अँबेसिनियन आणि जंजिन्याचे सिही पुढे जाऊन मुघलांना मिळाले. पश्चिम किनाऱ्यावरच्या मुघल नौदलाचे ते सरसेनापती बनले. मराठ्यांचे समुद्रावरील वाढते बळ आणि इंग्रजांचे वर्चस्व, यामुळे पश्चिम किनाऱ्यावरील चाचेगिरीला आळा बसला. इंग्रजांबरोबर सिद्धीचा सलोखा असल्यामुळे मराठ्यांविरुद्ध त्याचा उपयोग होत होता. मराठ्यांच्या दिडशे वर्षांच्या कारकीर्दीत त्यांची पश्चिम किनाऱ्यावर सत्ता असूनही त्यांना जंजीरा काबीज करता आला नाही. परंतु जंजिन्याच्या सिद्धीने, इंग्रज व मराठ्यांच्या बुद्धादरम्यान इंग्रजांना साथ देण्यास नकार कळविला. इ.स.१८३४ मध्ये जंजिरा इंग्रजांच्या अधिपत्या खाली आली.

इतर महत्त्वाचे भूभाग (प्रदेश) ज्यांना ऐतिहासिक महत्त्व होते. जसे आधुनिक रायगड जिल्हा जो कुलाबा म्हणून ओळखला जातो. मराठ्यांच्या नौदलाचे परंपरागत खलाशी अंधे होते. पुण्याच्या मराठ्यांच्या केंद्र सरकारचे नियम पाळायला आंग्रे तयार नव्हते. नौदलातील आंग्रेच्या वादग्रस्त वारसाहक्कामुळे पुढे पुढे ते निश्चिंत ठरू लागले. तथापि महाडला अत्यंत महत्त्वाचा असा दर्जा होता. नाना फडणीसने त्याची व्यक्तिगत मालमत्ता महाड येथे लपवून ठेवली होती. दुसरा बाजीराव पेशवा यशवंतराव होळकरांपासून वाचण्यासाठी इ.स.१८०२ मध्ये महाड येथे आश्रयाला आला होता. हिंद्यांचा सरसेनापती बाबुराव हा प्रदेश सांभाळत होता. पेशव्यांनी त्यांच्या पत्नीला खाजगी मालमत्तेसह महाडला पाठविले.

मानाजी अआंग्रे इ.स.१८१७ मध्ये मृत्यू पावला. रघुजी त्याचा १४ वर्षांचा मुलगा त्याचा वारसदार बनला. लेफ्टनंट कर्नल प्रोथर आणि मेजर हॉलने त्या भागाचा ताबा घेतला. इ.स.१८२२ मध्ये आग्न्यांचे मालकीहक्काचे प्रश्न मिटले आणि कंपनीने तो भाग त्यांच्या अधिपत्याखाली आणला.

नेपोलियनविरुद्धच्या बुद्धा दरम्यान इंग्रज संपूर्ण पश्चिम किनारा सुरतेपासून गोव्यापर्यंत आपल्या अधिपत्याखाली आणण्याच्या प्रयत्न करीत होते. ब्रिटीशांनी आतापर्यंत किनाऱ्याच्या संरक्षणासाठी चार युद्धांचा निकाल लावला होता. तोपर्यंत नेपोलियनने आयबेरियन द्विपकल्प (पोर्तुगाल-स्पेन) पार केले होते. खरे महाता, पोर्तुगीज इंग्रजजडंबरोबरच्या बदललेल्या संबंधामुळे नाराज होते आणि सातारच्या राण्यांमुळे, पिंटो बंडामुळे गोवा धुमसत होता. इ.स.१८१५ पर्यंत इंग्रजांनी औगाडे (Augade) येथे आपले सैन्य नियुक्त केले. त्याचा परिणाम बाजूचा प्रदेश सावंतवाडी व वैर्गुल्यावर झाला. परिस्थिती गंभीर व तणावग्रस्त बनली आणि भीतीचे वातावरण निर्माण झाले.

अशी अनेक ठिकाणे होती, लहान राज्ये, तीर्थस्थळे, जुन्या काळातील महत्त्वाची ठिकाणे जी राजकीय चर्चेत आली नव्हती पण ती लोकांच्या मनात घर करून बसली होती. उदा. सांगली, मिरज, मुधोळ, अकल्लकोट, औध, जब, फल्टन, भौर, जव्हार, डोग इ. अशी संस्थाने नाशिक, बेऊर, पंढरपूर जेथे पेशवा आणि त्यांच्या सरदारांनी भेटी दिल्या होत्या. अहमदनगर, औरंगाबाद, खानदेश, कल्याण, ठाणे, वसई अशी एके काळची नावाजलेली ठिकाणे पण काळाच्या ओघात राजकीय शक्ती कमी पडल्याने, पडद्याआड गेली.

पुण्यातील पेशवे सरकारच्या धाडसी मोहीमा आणि आर्थिक संकटे यांचा परिणाम त्यांच्या राजकीय बळावर झाला. पेंढान्यांच्या कारवायांमुळे उत्तर महाराष्ट्रात बंडाळी माजली होती आणि पश्चिम किनाऱ्यावर समुद्री चाच्यांनी घबराट निर्माण केली होती. मराठ्यांचे पेशवे सरकार आणि अनेक राजकीय सत्तास्थानांमधील रस्सीखेच आणि इतर कारणांनी जनतेचे दुःख कोणीही कमी करू शकत नव्हते. पुण्याच्या शहरी राज्यकारभाराची शोकांतिका होती तर इतर राजकीय दृष्ट्या कमी महत्त्वाच्या ठिकाणी काय परिस्थिती असेल, याची कल्पनाच केलेली बरी,

पेशवाईचा राज्यकारभार

पेशव्यांची राजधानी पुणे होती. मध्ययुगीन काळात राजधान्यांची जी दुरावस्था होती, त्याचे प्रत्यंतर पुण्यात येत होते. राज्यभरात लुटमार, नासधूस चालूच होती. बाजीराव आणि अमृतराव यांच्या झालेल्या बुद्धामुळे, राज्यव्यवस्था पूर्ण विस्कळीत झाली होती. यशवंतरावांनी भावाच्या खूनाचा सूड घेण्यासाठी जो थरार घडवून आणला होता त्याची आठवण अजून ताजी होती. इ.स. १८०० मध्ये नाना फडणीस वारल्यानंतर उत्तर भारतातील अरब आणि पठाण सैनिकांनी पुणे काबीज केले. ती घटना आणि आधी पगार दिल्याशिवाय मृत शरीर न हलवण्याची अट अरब सैनिकांनी घातली होती.

पुण्याचे कोतवाल (पोलिस संरक्षक) यांना मानाचा हुछ होता. ते पेशव्यांच्या नियंत्रणाखाली काम करीत होते. पहिल्या माधवराव पेशव्यांनंतर केंद्र सरकारचे नियंत्रण कमी झाले आणि नाना फडणीस यांनी काही बेजबाबदार अशा व्यक्तींची नियुक्ती केली. अशा दोन वाह्यात कोतवालांपैकी एक औरंगाबादचा चातीराम सवाईदारा आणि त्यांचा भाऊ आनंदराव यांनी पुण्यात इ.स.१७७७ ते १७९८ पर्यंत कारभार केला. प्रा. अ.रा. कुलकर्णी यांनी त्यांच्या कामासंबंधी अधिक माहिती दिली आहे.

कोतवाल साधारणतः पुढील कामे करीत असतः-

- अ) लहान स्वरूपाचे तंटे सोडविणे.
- ब) सरकारला मनुष्यबळ पुरविणे.
- क) रोजच्या कामाचे दर ठरविणे आणि नोंद ठेवणे.
- ड) पेंढारी आणि बाजेकांकडून कर वसुली करणे.
- इ) वजनावर स्टॅम्प लावणे.
- ई) लोकसंख्येची नोंद ठेवणे.
- फ) शहराच्या आर्थिक व्यवहाराची नोंद ठेवणे व दर महिन्याला फडणीसांकडे सोपविणे.
- ई) घराच्या खरेदी-विक्रीची नोंद ठेवणे.
- ग) कार्यालयाच्या सांस्कृतिक व मनोरंजनाच्या कार्यावर खर्च करणे.
- ह) रस्त्यावरील दिवे लावणी करणे,
- क्ष) महत्त्वाच्या व्यक्तीच्या मनोरंजनावरील खर्च करणे.

कोतवालाच्या हाताखाली लेखनिक, घोडेस्वार, निरोप्या, हेर आणि रक्षक असत. वर नमुद केलेले दोन कुविख्यात कोतवाल यांनी जवळजवळ दोन दशके दबावनिती अवलंबून कारभार केला. ऑगस्ट १७९१ मध्ये पुण्याच्या नागरीकांनी घाशीराम कोतवालाच्या दुष्कृत्याबद्दल आवाज उठविला, ज्याने संपूर्ण मराठा राज्यात खळबळ माजली. त्यांचे कारण म्हणजे, बावीस तेलंग ब्राह्मण घाशीराम कोतवालाच्या पोलिस ठाण्यात मूल पावले तेव्हा पेहावे सरकारचा नाममात्र राजा नाना फडणीस, ज्याने चाशीरामाच्या दुष्कर्मांना खतपाणी घातले होते त्याने त्याला बदलून त्याचा भाऊ आनंदराव याला कोतवाल बनविले. आनंदराव घाशीरामापेक्षा अघोरी होता. ह्या सगळ्या घटना, ब्रिटीश राजवटीपूर्वी राजकीय दृष्ट्या पुढारलेल्या प्रांतात काय स्थिति होते याचे दर्शन करतात.

ब्रिटीश राजवटीपूर्वीच्या सुरुवातीची महाराष्ट्राची आर्थिक परिस्थिती

मराठ्यांच्या राज्यात बहुतांश जनतेचा शेती हाच प्रमुख व्यवसाय होता. काहीनी सैनिकी व्यवसाय निवडला होता. परंतु सैन्यात असतानाही सैनिक शेती व्यवसायापासून दूर गेले नव्हते. शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यात प्रथम शेतकरी मग सैनिक असा भाग होता. शिवाजींनी सैनिकी कार्यक्रम 'मुलुखगिरी' अशा पद्धतीने आखला होता की शेतकऱ्यांचे भले व्हावे. सैनिक दसऱ्याच्या दिवशी (ऑक्टोबर महिन्यात) मोहीमांवर निघायचे आणि होळीला (एप्रिल मे मध्ये) परतायचे ही पद्धत पुढील काळात सुद्धा कायम राहिली.

कृषी अर्थशास्त्र

महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था इतर राज्यांप्रमाणे मुख्यत्वे शेतीवर अवलंबून होती. शेती करण्याची पद्धत जुनी व परंपरागतरीत्या बैलांनी नांगरण्याचीच होती. पाणी सिंचनाची पद्धत, धान्य, बी-बियाणे, साठवून ठेवण्याची पद्धत व बाजारात विकण्याची पद्धत परंपरागत होती.

सातारा, पुणे, अहमदनगर, सोलापूर येथील मोठ्या प्रमाणावरची जमीन नापीक असल्याने पडून होती. चांगल्या शेती व्यवसायाच्या धोरणाचा अभाव आणि उभ्या पिकांचा नाश होत होता. एकतर खानदेशातील दरोडेखोर वृत्तीचे पेंढारी किंवा अँग्लो-मराठा युद्ध आणि गादीसाठी भांडणे इत्यादी कारणांवरून उभ्या पिकात सैन्य घालण्याच्या प्रवृत्तीमुळे दख्खनची शेती व्यवस्था पूर्णपणे कोलमडून पडली. इ.स.१८०२-०३ च्या काळातील उत्तर दख्खनमधील ओला दुष्काळ आणि त्याचे इतर भागातील प्रत्यंतर याने जनतेचे हालहाल झाले. अँग्लो-मराठा युद्धानंतरच्या राजकीय अस्थिर्यामुळे शेती व्यवसाय पूर्णपणे विस्कळीत झाला.

कंपनीने बनविलेल्या तैनाती फौजेला पेशव्यांनी स्विकारले आणि शेतकऱ्यांच्या हालात अजूनच भर पडली पेशव्यांनी शेतकऱ्यांकडून कर वसूल करून राज्याच्या सैन्यासाठी (जे कॅप्टन फोर्डच्या नियंत्रणाखाली होते) हातभार लावण्याच्या विविध युक्त्या शोधून काढल्या. ज्यात सगळ्यात जास्त बोली लावणाऱ्याला इतर शेतकऱ्यांकडून कर वसुली करण्याचा अधिकार प्राप्त होई. अहमदनगरमध्ये दुसऱ्या बाजीराव पेशव्यांनी, अधिक करवसुलीसाठी, शेतकऱ्यांना नापिक जमीनही कसायला भाग पाडली. पेशव्यांच्या काळामध्ये जहागीरदारांवर भयंकर दबाव आणण्यात आला होता. वंशपरंपरागत मिळालेली संपत्ती पेशव्यांना देण्यास जहागीरदारांनी नकार दिला. बहुतेक जहागीरदारांकडे 'सरंजाम' ही पद्धती होती (सरंजाम म्हणजे काही ठराविक काळासाठी राजकीय अधिकार आणि फायदे) आणि जवळजवळ १०,००० ते २०,००० किंमतीची जमिन होती. पेशव्यांच्या कार्यपद्धतीमुळे, देशमुख, देशपांडे आणि इनामदार यांच्या अधिकारांवर मोठ्या प्रमाणावर गदा आली.

पेशव्यांच्या अत्यंत वाईट अशा शेती व्यवस्थेच्या कारभारामुळे सगळेच दुःखी झाले होते. पण ब्रिटीश राजवटीपूर्वीच्या महाराष्ट्राची शेती व्यवस्था एवढी काही वाईट नव्हती, जरी तिच्यावर अनेक संकटे आली तरीही त्यामध्ये एक प्रकारची छुपी शक्ती होती. सह्याद्रीचे खोरे, अहमदनगरचा दक्षिणी भाग, पटवर्धनांच्या अधिपत्याखाली असलेला महाराष्ट्राचा दक्षिणी भाग हे चांगल्या प्रकारे सुपिक व अधिक लोकसंख्येचे प्रदेश होते.

अन्नधान्यांचे बाजारभाव

महाराष्ट्राच्या सरहद्दीवरून छत्तीसगढ मधून जाताना एलफिन्स्टनने महाराष्ट्रासंभात पुढील वर्णन केले, "देश समृद्ध होता. एका रुपयाला सात ते आठ किलोग्रॅम घी, साठ किलो तांदूळ, ऐंशी किलो गव्हाचे पिठ मिळत होते." हे एकोणीसाव्या शतकातील देशाचे वर्णन आहे.

दुसरा बाजीराव पेशव्यांच्या पराभवानंतर धान्यांच्या किंमती एकदम घसरल्या. धान्यांचे उत्पादन अत्यंत कमी होते त्याचे कारण अचानक कमी झालेली मागणी हे होय. दुकानदारांनी भाववाढीच्या उद्देशाने धान्याची साठेबाजी केली. परंतु मागणीच नसल्याने किंमती घसरल्या. शेतकऱ्यांचे हाल यामुळे अधिकच वाढले. शेतकऱ्यांना त्यामुळे एका बाजूने

घसरलेल्या किंमतीमुळे उत्पन्नात घट आणि दुसरीकडे वाढीव कर, अशा दुहेरी प्रश्नांना सामोरे जावे लागले. त्यामुळे त्यांना शेतजमिनी विकासा लागल्या आणि कर्ज फेडण्याची वेळ आली. या सगळ्या प्रकारामुळे ग्रामीण जनजीवन भयंकर अशा समस्येतून जात होते. गोदावरीच्या पूर्वेकडचा भाग आणि संपूर्ण खानदेशात ओला दुष्काळामुळे प्रश्न अधिक गंभीर झाला होता. शहरातील परिस्थिती ग्रामीण भागापेक्षा अधिक कठीण होती. विस्कळीत परिस्थिती आणि स्वार्थी कोतवालांसारखे अधिकारी यामुळे परिस्थिती चिघळली होती. अगदी राजकीय दृष्ट्या सक्षम असलेल्या कोल्हापूर, सांगली, मिरज किंवा जंजिरा, सावंतवाडी आणि इतर लहानमोठी शहरे सुद्धा वस्तुच्या खरेदी-विक्री करणाऱ्या अधिकाऱ्यांच्या ढवळाढवळी पासून सुटू शकली नव्हती. पैठण, पुणे, ठाणे किंवा कल्याण मधील व्यापाऱ्यांचे ग्रामीण भागाशी संबंध होते. परंतु विस्कळीत परिस्थितीमुळे व्यापारावर विपरीत परिणाम झाला होता. भौगोलिक परिस्थितीमुळे वस्तुंच्या दळणवळण व वाहतुकीवर परिणाम झाला होता. मधल्या दलालांनीही अनेक प्रश्न निर्माण केले होते. उत्तर महाराष्ट्रातील श्रीमंत वस्त्यांवरील, पेंढाऱ्यांनी घातलेल्या दरोड्यामुळे तेथील जनजीवन अधिकच हालाखीचे झाले होते.

ब्रिटीश राजवटीच्या सुरुवातीची सामाजिक परिस्थिती

महाराष्ट्रातील सामाजिक परिस्थितीचा अभ्यास करताना, आपण हिंदू समाजावर प्रामुख्याने लक्ष केंद्रित करणार आहोत. मुस्लिम वस्त्याही होत्या पण त्या फक्त जिथे मुस्लीम राजे होऊन गेले अशा प्रदेशापुरत्या मर्यादित होत्या. उदा. खानदेश, दौलताबाद, अहमदनगर, जंजिरा आणि पश्चिम किनारपट्टीवरील बंदरे परंतु योग्य आणि सविस्तर माहितीच्या अभावी महाराष्ट्रातील सामाजिक जडणघडणीविषयी (प्रामुख्याने मराठ्यांच्या राजवटीच्या अंतास) भाष्य करणे चुकीचे ठरेल.

महाराष्ट्राची लोकसंख्या :

मुंबई सरकारचा सांख्यिकी पत्रकार साईक्स याने खानदेश, पुणे, अहमदनगर आणि धारवाड येथील एकूण लोकसंख्या इ.स.१८२८ मध्ये २७ लाख इतकी दर्शविली. यावरून आपल्याला एकूण लोकसंख्येविषयी अंदाज येऊ शकतो. जर आपण अमराठी लोकसंख्या गाळून टाकली आणि केवळ सोलापूर, कोल्हापूर आणि कोकण या भागांचा विचार केला तरी सुद्धा ३५ ते ४० लाखापर्यंत आकडा जातो. जर आपण मराठी भाषिक संस्थांनाचा विचार केला तर ही संख्या पन्नास लाखाच्या वर जात नाही. हा फक्त दिडशे वर्षांपूर्वी असलेल्या लोकसंख्येचा जुजबी अंदाज आहे. धार्मिक पातळीवर लोकसंख्येचा विचार करता ते अधिक कठीण जाईल. मुस्लिम अधिपत्याखाली असलेल्या भागांमध्ये मुसलमान लोकसंख्या कमी होती. त्यामुळे मुस्लिम जनसंख्या संपूर्ण महाराष्ट्रात विखुरलेली होती आणि जवळपास तीन ते चार लाखाच्या आसपास असू शकेल.

महाराष्ट्रातील धार्मिक स्थिती :

हिंदू समाज हा परंपरागत चालत आलेल्या रिती-रिवाजांना धरून आहे. जसजसे आपण मराठ्यांच्या अंताच्या जवळ जातो आहोत तसतसा हा समाज अधिकच धार्मिक दृष्ट्या दृढ बनत गेला. आध्यात्मिक आणि वैचारिक पातळीवर त्याचा हास व्हायला सुरुवात झाली. पुराणातील ज्ञानावर जनतेचा अटळ विश्वास होता. फारच कमी लोकांना 'शास्त्र' वाचायला जमायचे. बाहेरच्या जगाविषयीचे त्यांचे अज्ञान अगाध होते. साधू महात्म्यांच्या शिकवणुकीमुळे प्रारब्धावर जनतेचा विश्वास बसला होता. किर्तन अभंगातच सर्व समाज रममाण झाला होता. पेशवे आणि मराठ्यांच्या राजाश्रयामुळे धार्मिक कर्मकांडांना उत आला होता. पेण, पुणे येथील मराठ्यांचे पेशवे सरकार, विरोधी व्यक्ती, मुत्सद्दी सैनिक आणि पेंढाऱ्यांच्या संपर्कात आले. 'गारदी' नावाचे अमहाराष्ट्रीय लोक महाराष्ट्रात नोकरीच्या निमित्ताने आले.

गो.स. सरदेसाई यांनी त्यावेळेची परिस्थिती पुढील शब्दांत मांडली आहे. वरीष्ठ जातीतील जनता ही धार्मिक कर्मकांडातून अंधश्रद्धेच्या दिशेने झुकत होती. जाति-व्यवस्था अधिक घट्ट होत चालली होती आणि प्रगतीशील समाजाच्या कोणत्याही खाणाखूणा त्यावेळच्या परिस्थितीत आढळत नव्हत्या. कनिष्ठ जातीत सुद्धा भागवतधर्माच्या प्रचाराखाली हीच प्रवृत्ती आढळून येते. संपूर्ण समाज अंधश्रद्धेने पोखरला गेला होता आणि जातीनुसार काम करण्याच्या

पद्धतीवर ठाम होता. वरीष्ठ जातींकडून महार-मांग अशा कनिष्ठ जातींवर अन्याय होत होता. त्यावेळची परिस्थिती 'पेशवेकालीन दलित समाज' या प्रबंधात मांडली आहे.

महाराष्ट्रातील जातीव्यवस्था :

मराठ्यांच्या व्हासाच्या काळात, जातिवादाने उच्चांक गाठला. तराळ, रामोशी, चांभार, महार, मांग, बेरड यांसारखे अस्पृश्य जाती व्यवस्थेत होरपळले गेले. ह्या जातीतील लोकांनी काही अपराध केल्यास मोठा दंड आकारला जाई व त्यांना अमानुष अशी शिक्षा होई. बहुतेक अस्पृश्य येत होते. जमातींना गुन्हेगारी जातीच म्हणून ओळखण्यात जातीव्यवस्थेतील तफावत हेच समाजाचे प्रतिक बनले होते. न्यामदेवतेसमोर सर्वजण समान नव्हते. उच्च जातीमध्ये सुद्धा अनेक पोटजाती होत्या. हिंदू धर्म हा विभाजित धर्म आहे. काही वैदिक धर्मगुरुंनी तर फक्त यौनच जाती आहेत असे घोषित केले, ब्राह्मण आणि शूद्र, क्षत्रिय आणि वैश्य हे शूद्रांतीलच पोटजाती आहेत, असे त्यांचे म्हणणे होते. परंतु ब्राह्मणांना कोणताही व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य होते. त्यांची नियुक्ती सनदी आणि सैनिकी कार्यालयात करण्यात आली. काहींचा सोन्या-रुप्यांचा चंदा होता. काही ब्राह्मण हे अतिशय श्रीमंत होते की ते पेशवे-मराठा सरदारांनाही कर्ज द्यायचे.

महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजव्यवस्था :

ग्रामीण समाज हा सुसंघटीत आणि सुव्यवस्थित असा होता. एलफिन्स्टन आणि मेटकाफने ह्या स्वयंचलित ग्रामीण व्यवस्थेची स्तुती केलेली आहे. जात आणि कुटुंब यांना अतिशय महत्त्व देण्यात येई. कोणत्याही व्यक्तिला स्वतंत्र अस्तित्व नव्हते. प्रत्येक जण कुठल्यातरी जातीचा कुटुंबाचाच भाग म्हणून ओळखला जाई. जातीव्यवस्थेची पकड घट्ट होती.

परंपरागत चालत आलेल्या वस्तुविनिमय पद्धतीनुसार शेतकरी धान्य द्यायचे त्याच्या बदल्यात समाजातील विविध थरातील व्यक्ती त्यांच्या जवळच्या वस्तू द्यायचे. ब्राह्मण आणि इतर प्रतिष्ठित व्यक्ती सोडल्यातर सगळ्यांना काम करणे गरजेचे होते. त्यांच्या कामाच्या मोबदल्यात त्यांना सुगीच्या दिवसात शेतकऱ्यांकडून ऐच्छिक मोबदला मिळत असे. धान्य किंवा वस्तूंच्या स्वरूपात मोबदला घेणा-यांना बलुतेदार म्हणत गावाच्या आकार आणि लोकसंख्येच्या प्रमाणात बारा बलुतेदार असत. त्यापैकी महत्त्वाचे बलुतेदार पुढील प्रमाणे आहेत. सुतार, चांभार, लोहार, महार, गुरव, कुंभार, न्हावी, सोनार, कोळी इ. (ह्या संदर्भात अधिक माहिती पुढील अध्यायात). त्यांच्या बलुत्याप्रमाणे म्हणजे नियुक्त केलेल्या कामाप्रमाणे त्या जातीप्रमाणे त्यांना कार्य करणे गरजेचे होते. अस्पृश्यांमध्ये म्हणजे महार किंवा गावाचे नोकर यांना दोन महत्त्वाची कामे देण्यात यायची. त्यांची एकतर खाजगी नोकर म्हणून किंवा गावाचा नोकर म्हणून सरकारी नोकरीवर नियुक्ती व्हायची. गावाची रखवाली करणे किंवा मिरासदार किंवा प्रतिष्ठित व्यक्तित्वाचे शेतात रखवाली करणे त्यांना भाग होते. युद्धामध्ये महारांनी स्वतःच्या प्राणावर उदार होऊन शौर्य गाजविले पण त्याबदल्यात मिळणारी बक्षिसाची रक्कम अत्यल्प असे १७९५ च्या खर्चाच्या लढाईत निझामाच्या विरुद्ध असलेल्या सैन्याचा सेनापती सिदनाक महार होता. इंग्रजांनी त्यांना आपल्या सैन्यात सैनिक म्हणून नियुक्त केले.

महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे स्थान व पुरुषप्रधान समाज :

एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकात खियांची परिस्थिती अत्यंत हालाखीची होती. उच्च जातीतील आणि श्रीमंत घराण्यातील स्त्रिया वगळल्यास इतरांची स्थिती अत्यंत दयनीय होती. सैनिकांच्या विधवा बायका, वैश्या, देवाच्या नावाखाली बनवलेल्या देवदासी, नृतिका यांचा लोकनाट्यात उल्लेख होता. या सगळ्यांची स्थिती भयंकर होती. समाज नैतिक अधःपतनाच्या रसातळाला गेला होता. व्यभिचारी ठरलेल्या स्त्रीला वेश्या बनविण्यात येई व तिला होणारे स्त्री अपत्य हे समाजाची दासी म्हणून ओळखण्यात येई. ब्रिटिश राजवटीच्या सुरुवातीच्या काळात स्त्रियांची स्थिती हालाखीची होती. त्यांच्यावर अनेक प्रथा, परंपरा लादल्या होत्या.

महाराष्ट्रातील न्यायव्यवस्था :

अठराव्या शतकामध्ये महाराष्ट्रातील न्यायव्यवस्था प्रामुख्याने संस्कृती व धार्मिक ग्रंथावर आधारित होती. ब्राह्मणांना क्षुल्लक शिक्षा आणि खालच्या जातीच्या लोकांना भयंकर शिक्षा असा कायद्याचा प्रकार होता. आर्थिक दुरावस्था आणि राजकीय अस्थिरता याने स्त्रियांवरचे अत्याचार अधिकच झाले. काही ठिकाणी, खुलेआम स्त्रियांचा बाजार सुरु झाला. कैना देण्यात येणारी शिक्षा भयंकर असे. कुलाबा येथे भूमिगत अशा काळकोठड्या आहेत. इतर अनेक ठिकाणी अशा काळकोठड्या आहेत. कैद्यांचे हातपाय तोडणे, अवयव छिन्नविछिन्न करणे, हातपाय बांधून सहयाद्रीच्या उंच कड्यावरून खाली फेकणे किंवा तोफेच्या तोंडी देणे. इत्यादी क्रूर प्रकार बालत. ह्या अशा भयंकर शिक्षांमुळे सामाजिक बंड आणि चळवळीचे प्रमाण कमी होते. परंतु धार्मिक ग्रंथांत नमूद केलेल्या कायद्यांचे जर पालन केले नाही तर त्याहीपेक्षा भयंकर शिक्षा- नरक यातना भोगाव्या लागतील या कल्पनेने सामान्य जनतेला भेडसावून सोडले होते. लाचखोरीमुळे तर सामान्य जनतेचे हाल टोकास पोहचले होते. परंतु लाचखोरी हा गुन्हा समजला जात नव्हता.

महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक स्थिती :

समाज जितका अज्ञानी आणि गरीब तितकी राजकीय शक्ती जास्त. सांस्कृतिक कलेच्या न्हासाचा तो काळ होता. संत एकनाथ, तुकाराम, रामदास यांच्यासारखे संत महात्मेही त्या काळात निर्माण झाले नाहीत. कोणतीही व्यक्तिगत काव्य स्मृती झालेली नाही. अठराव्या शतकात फक्त महीपती आणि मोरोपंत व राम जोशी सारखे गीतकार सोडले तर कोणाची नावे आढळत नाहीत. कोणत्याही प्रकारचे अभिजात सर्जनशील साहित्य दिसून येत नाही. आर्थिक दुरावस्था टोकाला पोहचली होती. मध्यम वर्ग व्यापारी आणि सावकार हे नालायक अशा सत्ताधारी आणि दरोडेखोर यांच्यामध्ये तावून सुलाखून निघत होते. एकूण परिस्थिती फक्त तीन शब्दांत माडण्यात येऊ शकते, 'लढाई, पुंडाई आणि बंडाई'

ब्रिटीश राजवटीपूर्वी मराठ्यांच्या राजसंस्थेच्या कारभाराची पद्धती आणि सांस्कृतिक पद्धतीवर, उत्तर भारतीयांचा प्रभाव दिसून येतो. पेशव्यांचे महाराष्ट्रातील भूभागावर, तर उत्तर भारतातील भूभागावर सरदारांचे नियंत्रण होते. शिंदे आणि होळकरांवरही आधुनिक मध्यप्रदेश आणि उत्तरप्रदेशाचा प्रभाव दिसून येतो. महादजी शिंदेनी फाल्गुन महिन्यातील रंग-पंचमीचा उत्सव सुरु केला. पेशवा नाना साहेब यांनीही अनेक कलावंतांना प्रोत्साहन दिले. त्यातूनच पेशवा, महादजी शिंदे, नाना फडणीस आणि इत्यादींची रंगचित्रे साकारली गेली. परंतु युद्धाच्या आणि पेंढारींच्या लुटालुटीच्या कारणाने अनेक भव्यदिव्य इमारतींची, देवळांची नासधूस झाली. आता फक्त मराठ्यांच्या भव्यदिव्य उदात्त ऐश्वर्याच्या भग्न खूणा राहिल्या आहेत.

हळूहळू मराठी भाषा, राज्यभाषा म्हणून विकसित होऊ लागली आणि मोडी भाषा फक्त महत्त्वाच्या कागदपत्रांमध्ये वापरली जाऊ लागली. मराठी भाषेवर उर्दू आणि पर्शियन भाषेचा प्रभाव होऊ लागला कारण ह्या भाषा मोघलांच्या दरबारात वापरल्या जात. तरीही संस्कृतचा प्राधान्याने वापर होई. इंग्रजांच्या अधिपत्याखाली सुद्धा सांस्कृतिक पातळीवर फारसा बदल होऊ शकला नाही. परंतु पाश्चिमात्य विचार आणि संस्थांचा परिणाम विविध शहरांमध्ये उदा. पुणे, नाशिक, नागपुर, कोल्हापूर आणि मुंबई येथे आढळतो. ख्रिश्चन मिशनर्यांच्या धर्मप्रचाराचा परिणाम अठराव्या शतकात हळूहळू सुशिक्षित वर्गात दिसून येतो आणि मराठी समाज पाश्चिमात्य संस्कृती आणि सामाजिक संस्कृतीचा परिणाम व्हायला लागला.